

ג. מבנה בשיר השירים

החיפוש אחר מבנים

גם מי שאינו מסתפק בתפיסת שיר השירים כ'אסופת שירי חתונה קדומים'¹ גרידא, ספק אם יבקש בו בהכרח מבנה ברור. גם המשחר כבודעין אחר 'עלילת שיר השירים'², איננו מצפה מן הסתם לסיפור העונה לדרישות איזושהי קנונוציה – נע לאורך ציר מאורגן, ענייניו סדורים דבר דבור על אופניו בין ראשית לאחרית, כשדרך ספרותית ברורה סלולה ביניהם. מבחינה זו אין שיר השירים שונה מהותית מקטעים רבים ב'כתובים', שניתן לזהות בהם קווי מבנה כלליים ובריה מרכזי המבריה באופן רופף – תוכני או אסוציאטיבי – עניינים שונים בתוכם. בנאומו איוב, במשלי משלי, ובמזמורי תהילים נוכל לגלות, בנוסף למסגרת הכללית הברורה למדיי, גם קשרים וכיווני התפתחות היוצרים מעין מבנה פנימי.³ בשורות הבאות נחפש 'מבנה' כזה בשיר השירים, ובפרקים שלהלן נעמוד על תופעה דומה גם במגילות אחרות.

נדגיש, אף שהמבנים הללו רחוקים מכלל סדר מופגן, ובגין עמימות בסיסית השורה עליהם, הרי שלא אחת עצם הסדר דורש הוכחה פרשנית, יש בחקירתם כדי להוסיף למכלול האמצעים הפרשניים הבאים לפענח את חידותיהם של הספרים הנידונים. במדיניות זו ננקוט להלן כלפי שירי שיר השירים. מבלי להתחייב למבנה מגובש, ננסה לשרטט בספרנו קווי מבנה מסוימים, ולעמוד על השלכותיהם הפרשניות.

- 1 על התפיסה הזו ראו למשל: מ' פוקס וי' קליין (עורכים), עולם התנ"ך, מגילות – שיר השירים, רות איכה, תשמ"ז, עמ' 12-18.
- 2 המושג 'עלילה' עולה תכופות כשמדברים על ההתרחשויות בשיר השירים. מי שמדבר על כך כמפורש הוא י' פליקס בספר שה'עלילה' מהווה מרכיב בשמו: שיר השירים – טבע, עלילה ואלגוריה, ירושלים תשל"ד. בפרק שכותרתו 'מהלכה הכללי של העלילה' הוא כותב: "גבר ונערה נפגשו באקראי באחד משדות המרעה שבארץ ונתקשרה ביניהם אהבה עזה. אנו מלווים אותם דרך ארוכה, מלאה מכשולים ותעיות, שבסופה הגיעו למטרה הנכספת של התגשמות חלומות האהבה" (עמ' 12). אנו מתקשים לקבל תיאור זה בכל מובניו, אך עניינה של העלילה בספר הוצג כאן באופן ברור לכול.
- 3 על שאלת המבנה הפנימי בספר הגות 'איוב' ראו: י' הופמן, שלמות פגומה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 44-33.

עלילה וחיפוש

אין בשיר השירים עלילה במובן המקובל, אך יש חיפוש. החיפוש כההליך, יוצר תחושה של מעין עלילה – חיפוש דורש זמן, והזמן, שמתבעו כרוך בשינויים, יוצר התפתחויות המתבטאות בשיחתם ההרדית של בני הזוג. היעדר 'תחנות זמן' מוגדרות ואוירת החלום האופפת את שיר השירים, איננה מקילה על גיבוש תחושת זמן ברורה המלווה את ה'עלילה', אך יש בו מצבים המשתנים חליפות, ובהתאמה, גם התגובות. בשיר השירים, שבמעמקיו מסתתר כמדומה 'חיפוש החיפושים', מתבטא הדבר באיזושהי התפתחות הניכרת בספר, ומכיוון שאין בו קווי עלילה ברורים בולטת עלילה זו במיוחד בהשוואת הסוף לפתיחה.

רעיונית, זהו חיפוש הנמשך שוב ושוב. הקריאה המסיימת: "ברח דודי ודמה לך לצבי או לעפר האילים על הרי בשמים" (ח, יד), אחת משמעותה – הכרה בחשיבות ה'בריחה' והצורך בהמשך החיפוש ההדדי כעניין שאף פעם איננו מגיע לכלל גמירא. אך אל לנו לראותו כחזרה מדוייקת לנקודת המוצא בתוקף תנועה במעין מעגל אינסופי, ההכרה בצורך בחיפוש נעשית בסיומו של ספר מנקודת מוצא שונה – בוגרת ואחראית יותר. כיצד אומר זאת שיר השירים? ניתן דעתנו, הספר נפתח ומסתיים בענייני הכרם: "שחורה אני ונאווה בנות ירושלים כאהלי קדר כירעות שלמה. אל תראני שאני שחררת ששזפתי השמש בני אמי נחרו בי שמני נטרה את הכרמים כרמי שלי לא נטרתי" (א, ה-ו). כך הנערה בפתח הדברים, ובסיומם: "אחות לנו קטנה ושדים אין לה מה נעשה לאחותנו ביום שידבר בה. אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז. אני חומה ושדי כמגדלות אז יהי בענינו כמוצאת שלום. כרם היה לשלמה בבעל המון נתן את הכסף לנטרים איש יבא בפריו אלף כסף. כרמי שלי לפני האלף לך שלמה ומאתים לנטרים את פרי" (ח, ח-יב).

אין הכרם אלא משל לגופה של הנערה, ומשום שאחיה בני אמה שמוה 'נטרה' את הכרמים' המשפחתיים נפגם 'כרמה שלה'. בתום שמונת פרקי השיר הגדול הזה שמענו – 'כרמי שלי לפני', אמירה גדושה בעוצמה פנימית המתחזקת עוד ועוד בהשוואה לכרמו של שלמה ש'נתן את הכרם לנטרים'. בקיאה גדולה היא גיבורתנו בענייני נטירת הכרמים, שכן נתנסתה בכך ונצרבחה בחמה. עתה, לא עוד היא ה'נטרת'! בעלת הכרם היא – 'כרמי שלי לפני'! ולא זו בלבד, ששה היא לחלק עצות בענייני נטירת הכרמים, אפילו לשלמה בעל הכרמים הגדול. 'ישתכרו הנוטרים ויריחו כמה שיריחו, הנערה כבר נמצאת מחוץ ל'מעגל' הזה – 'כרמה שלה לפני'.

אם כן, החיפוש המתבצע מאן ואילך, לא יהיה רק אמצעי לשחרור מעול האחים – הוא יבוא מתוך עמדה של בעלות ועוצמה המחייבות אחריות. דומה, כי קביעה זו באה לידי ביטוי באמצעי נוסף הכרוך בהשוואת הרישא לסיפא. בפתח הדברים הופקדה כזכור

הנערה על נטירת הכרמים. הצענו, כי מדובר בשמירה-תצפית מראש מגדל הכרמים (המכונה בלשון חכמים 'שומרה').⁴ בנסיבות אלו הנערה שומרת, אך לא פחות מכך – נשמרת. המגדל ניצב במרכזו של כרם שוקק חיים מוקף בבני המשפחה, ובאווירה מחניקה זו, אין הנערה יכולה לעשות דבר וחצי דבר שלא בידעתם ובהשגחתם. 'כרמה שלה' אולי 'לפניה', אך לא במובן של אדון הסוקר את רכושו, אלא שומר המביט על השטח שעליו הופקד, וכשם שהוא מביט בכרם – ה'כרם' מביט בו. 'אינה יכולה לעשות דבר'?! אין זה מדויק, לפחות פה היא רשאית – כל שנתר לה הוא הדיבור והחלום.⁵

'הן לשמירת הכרם ערך רב לטובת המשפחה' – יטען הטוען, שיחשדנו בפרשנות מאולצת. אשר לפתיחה, אין לדחות דבריו בקש. אך באשר לסיום, כאן מתבררת מטרת האחים. מתייחסים הם לאחותם קטנה אשר 'שדיים אין לה', ושאיפתם לדכא את עצמאותה – אמנם במסווה של אמצעים מושכי עין ולב – נאמרת כאן במפורש. וזאת לדעת, 'טירת כסף' – טירה היא גם אם ניצוקה מן היפה שבמתכות, והלוח החוסם-שומר את הפתח – אגב רמיזה מינית כה בוטה – שומר הוא, גם אם נוסר מהיקר שבעצים. 'צנור עליה לוח ארז' – 'צנור' כנגד 'נוטרה'! נגדם מתריסה הנערה – 'אני חומה ושדי כמגדלות'. ה'מגדל', ששימש כתפאורה מרכזית בטיעון שהושמע לעיל בדבר שמירת האחים, בפרשנותנו עלה, ולא נזכר במפורש. כאן משתמשת הנערה במפורש בשמו 'מגדלות', אך לא המגדל בכרם – מגדלם של האחים (בעלי הגישה ספרותית-פסיכואנליטית יהדרו לבקש כאן סמל מיני זכרי), עולה כאן, אלא 'מגדלות' של 'חומה'. ואין זה רק משום שתפאורת הכרם התחלפה בתפאורת העיר – שתיהן תפאורות חשובות בשיר השירים – החומה ומגדלותיה (בלשון נקבה!) הן סמל לשמירת הצניעות הנשית, אך זו נתונה אך ורק בידי הנערה – 'אני חומה ושדי כמגדלות'. 'אני שכולו עצמיות ומודעות הכרוך באחריות אישית.

במאמר מוסגר, נותר עדיין לברר מה טיבו של הקשר בין 'אשירה נא לירידי שירת דודי לכרמו כרם היה לירידי בקרן בן שמן' (ישעיהו ה,א), לבין ענייננו. 'דודי' ו'כרם' צירוף מוכר הוא, צירוף שכולו שיר השירים, והנה, גם בכרם זה מגדל: "ויבן מגדל בתוכו" (ישעיהו ה,ב). מרכיבי הכרם וחלקיו, לצורכי נבואתו הלאומית של ישעיהו הובאו, אך סמליותם כמשקפי אתגר באהבה ובמודעות עצמית שנידונה לעיל, בעינה עומדת גם במשלו-שירו של ישעיהו!

4 ראו עינונו לפרק א'. בלשון מקרא 'מגדל' נזכר בהקשר חקלאי בישיעיהו (ה,א), ובדברי הימים-א (כו,ה). במשנה נזכרת 'שומרה' (כלאים ה,ג).

5 על תפיסת שיר השירים כחלום ראו: א"ה פיש, שירת מקרא – עדות ופואטיקה, רמת גן תשנ"ג, עמ' 92-95.

בעקבות העופר

את הפסוק החותם: "ברח לך דודי ורמה לך לצבי או לעפר האילים על הרי בשמים" (ח,יד) פרשנו כקריאה להמשך מתמיד בחיפוש ותפיסתו כמעין תכלית אנושית, אך מעבר לרעיון הכללי, בחירת הדימוי תובעת הסבר. אין זו הפעם הראשונה שהשוואה לאייל ולעופר עולה בספרנו, והשבועה בצבאות או באילות השדה מעצימה אותה. עוסקים אנו במבנה, ולכן נציג דברים על-פי סדרם. בראשונה נאמר: "דומה דודי לצבי או לעפר האילים" (ב,ט), ויש בו בניסוח הזה משום קביעת עובדה, ואף צד של גילוי – 'כוה הוא דודי'. בהמשך: "סב דמה לך דודי לצבי או לעפר האילים על הרי בחר" (ב,יז). הפעם בפיה משאלה: 'דמה' – 'היה כזה', ואולי מתגנב למשאלה קורטוב של ציווי – 'כך רצוני'. ולבסוף: "ברח דודי ורמה לך לצבי או לעפר האילים על הרי בשמים" (ח,יד). לכאורה, ההבדל איננו גדול, ובכל זאת, חשוב. 'סוב' שהוראתו טכנית, הפך ל'ברח' – בוודאי פעולה מודעת, ו'הרי בחר' המסמלים קושי לנוע (הרים מבוטרים) הפכו ל'הרי בשמים', שכה נעים לשוטט בהם. 'ברח', שבו מקופל בהכרח 'דע ממה אתה בורח', מציין את ההמשך – חיפוש מתמיד, אך בריחה זו מכוונת על ידי 'תמרור ורמזור' – הריח, ריחם של 'הרי בשמים'. בשמים, תפאורה ידועה היא – תפאורת האהבה של שיר השירים. אם כן, מדובר בכריחה למען האהבה, השואבת עוצמה מהידיעה, כי החיפוש צורך האהבה הוא.

בעקבות השומרים

המהלך ההתפתחותי שצויר לעיל כרוך בתהליך של התבגרות. האחים אולי אינם נותנים דעתם עליו, ועבורם נותרה אחותם ילדה קטנה הזקוקה לשמירה. קשה לראות באחים אלו מייצגי אחווה משפחתית תמימה, ולאור הנאמר לעיל,⁶ נכון לראותם כמציני נורמה חברתית חונקת ומשתקת. אפשר שגם מעקב אחר הפגישות עם 'שומרי העיר' יובילנו למסקנה דומה.

חיפושי הנערה אחר דודה מתנהלים גם בעיר. בתחילה נאמר: "אקומה נא ואסובבה בעיר בשוקים וברחבות אבקשה את שאהבה נפשי בקשתיו ולא מצאתיו. מצאוני השמרים הסבבים בעיר את שאהבה נפשי ראיתם. כמעט שעברתי מהם עד שמצאתי את שאהבה נפשי אחזתיו ולא ארפנו עד שהבאתיו אל בית אמי ואל חדר הורתי" (ג,ב-ד). ובהמשך: "מצאני השמרים הסבבים בעיר הכוני פצעוני נשאו את רידי מעלי שמרי החמות" (ה,ז). אלו המפגשים עם השומרים, וכמעט מיותר לציין את גודל ההבדל ביניהם. בעוד

שהמפגש הראשון מצטייר כתמים לגמרי – הם נשאלים, ואת שתיקת הכתוב באשר לתשובתם ניתן לפרש בפשטות כאי-ידיעה. שאלה תמימה הגוררת תגובה תמימה. טיבה של 'תמימות' זו תואר היטב במפגש הבא, מכל מקום, בנסיבות אלו אין תימה כי היא 'עוברת' מהם. במפגש השני חלה החרפה ברורה, עתה מתברר מי הם באמת 'שומרי העיר' ועל מה בדיוק הם שומרים. לא זו בלבד שאין הם שומרים עליה, אלא שלמרבית הצביעות אף פוגעים בצניעותה. ברקע מונחת הבנה כי הם 'שומרי חומות' האמורים להגן על העיר מפני אויב ומתנכל, אך בצביעותם כי רבתה מתנכלים 'לאויב' שבדו מלבם, אויב שאינו אלא פרי דמיונה של הנורמה שאותה מייצגים השומרים. שני אזכורים לשומרים. רק בשני מודגש היותם שומרי החומות, שכן בו למדנו על מעשיהם שיש בהם פגיעה ב'חומתה' של הנערה. וכידוע, העיסוק בחומות לא תם במפגש עם שומרי החומות. בהצהרתה לקראת סיומו של ספר כי 'היא חומה' מנצחת הנערה את שומרי החומות!

חותם על לבך וקשה הקנאה

לשיטתנו, מובילים כמה נתיבים לסיום הספר הרואה בנערה 'חומה', ומדגיש כי 'כרמה לפניה'. אלו נתיבים למאבק בנורמות מסוימות המפריעות לאדם לממש את עצמיותו, אך בסופו של דבר נותר מאבק נוסף כמעין צל בעלילה – מאבק האדם נגד עצמו. באהבה עסקינן, ואין לנו תיאור יפה יותר למימוש אהבה זו מאשר השאיפה: "שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך..." (ח,ז). נאה הוא סיום לספר הקורא ליחס של 'חותם' החורג מקרבה פיסית גרידא, ומעמיד את יחסם של בני הזוג על יחס החותם לבעליו, קרי, יחס של זהות הדדית.⁷ בצורתו האידאלית – כל אחד מבני הזוג הופך להיות מעין כבואת זהות של רעהו. כפי שציינו לעיל, החותם מציין זהות, אולם, הבכואה אינה שיקוף מוחלט שלו. על ציור נפלא זה נוסף, 'שיר השירים', הגם שמרחף כל העת כמעין חלום, איננו מתנתק רגע מן המציאות האנושית המוכרת. המשך הפסוק מורה: "כי עזה כמות אהבה קשה כשאל קנאה רשפיה רשפי אש שלהבתי" (ח,ו).

ניתן דעתנו, לקראת סוף הספר, כשה'מבנה' שאותו מנסים אנו ליצור אמור להצביע על התפתחות האהבה ועל הגעתה לשיאים בל ישוערו, צצה לפתע ועולה מידה שלא נזכרה עד כה בגילויי האהבה של שיר השירים – הקנאה. כעוצמת האהבה כך הקושי בקנאה, ורימוי האש המאכלת – אף אם נייחסה לה 'שלהבתי' – מחמירה את תחושת המוות ('עזה כמות'), שבשיר השירים הגענו אליה לראשונה. נודה אפוא, גם אלו מסימני האהבה האנושית, ושום גן בשמים שבעולם לא יביא לביטולם. אולם, על רקע מקומו של ציור זה בסוף שיר השירים ניתן לומר משהו על הפסוק ועל השיר כולו. אין

7 ראו עיונו בפרק א'.

'עזה כמות...קשה כשאל...' חותם את שיר השירים! אחריו תבוא החתימה 'ברח דודי'. גדולה שבעתיים היא הקריאה לברוח על רקע הקנאה שקדמה לה, קנאה רכושנית שאמורה לעצור את הבריחה.

עלילת שיר השירים

עלילת שיר השירים איננה עלילתו של סיפור, וגם מבנהו אינו כזה. היגדים אלה עומדים במצב של מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה, ועדיין ראוי לומר דבר בעניינן. שיר השירים איננו אפוס, וריבוי פרטיו ופרטי פרטיו איננו מעניק לו אופי אפי. מדובר בשיחות הנשזרות בתבנית חיפוש. האופי הזה יוצר 'עלילה' נפתלה. חיפוש, כמעט על-פי הגדרה, מחייב סטייה מדרך המלך כדי לצוד את הנחבא. הן לא בציר הראשי יתחבא המתחבא. הדיבור יש לו דינמיקה משלו, ואינו חייב להתנהל על ציר דק וישר. אשר על כן, חרף יכולת החידוש שאין לה גבולות, תחושתנו היא שמנקודת ראותו של חיבור זה הנושא קרוב למיצויו. ויחד עם זאת, נציין כי העלילה – עם או בלי מרכאות – מעצבת גורם זמן מסוים, מעצבת ומעוצבת. אין עלילה בלא זמן, ואם בעיון קודם,⁸ אמרנו דבר מה בנושא המקום – הגדול והנרחב! שבו מתנהלת עלילת שיר השירים, ראוי לומר דבר בעניינה של מסגרת הזמן.

איך מעוצב זמנו של שיר השירים? אם חלום הוא – "על משכבי בלילות בקשתי..." (ג,א); "אני ישנה ולבי ער..." (ה, ב) – לכאורה, מה לנו ולזמנם של חלומות. אותה התרחשות שחלום מכונה, איננה נמדדת במושגי זמן רגילים ואיננה יודעת גבולות של זמן. כמובן זה 'זמן החלום' פועל נגד הזמן המציאותי, שכן אין בו מוקדם ומאוחר, והרי השוואתנו בין פתיחה לסיום הובילה למסקנה כי יש הגיון מסוים במבנה שיר השירים, הכרוך בפתיחה ובסיום המאפיינים אותו, להגיון זה תשתית כרונולוגית, לאמר, יש מוקדם ומאוחר בשיר השירים. מהו אפוא תפקידו של 'זמן החלום'? אולי, גם זה לקח מלקחי חיפוש האהבה, שכן אין אהבה שאין בה זיכרונות עבר, בין כאלו המעוררים תחושת נוסטלגיה ובין כאלו המעוררים אתגר לסליחה וניסיון להבין. תנועה אחורה בציר הזמן – 'תנועת חלום' – חשובה אפוא למסר הכללי של שיר השירים ונשענת על תפיסתו כחלום.

גורם זמן נוסף העומד בבסיס עלילתנו הוא כמובן תהליך ההתבגרות שרמזנו עליו שוב ושוב בעיונים אלו. הנערה, והדברים אמורים בראש ובראשונה לגביה, של סוף שיר השירים איננה זו של תחילתו. הדברים נאמרו וכל שנותר לנו עתה להוסיף הוא,

8 ראו פרק ב'.

שההתבגרות כתהליך חד-כיווני מציבה מושגי זמן שונים – ואולי הפוכים – מזמן החלום.

יש גם ציר זמן נוסף – זמן עונות השנה. שיר שמתחיל ב"שמני נטרה את הכרמים" (א, ו), עובר ל"והגפנים סמדר נתנו ריח" (ב, יג), ומסתיים ב'כרם הננטר', עוקב בעצם אחר עונות השנה. יש באלו מן המחזוריות המאפיינת את המעלות והמורדות שבחיינו, מזכירה את העבר ומעוררת למחשבה בעתיד. ואולי זקוקים אנו למחזוריות זו כדי להגיע לאיזון בין 'זמן החלום' ל'זמן ההתבגרות' שבספר כדי לקבל את 'זמן האהבה'!